

ПОЛОВЦІ: ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА

У статті розглядаються структурні складові етнічної культури, формування якої відбувалося у процесі синтезу первинних і вторинних генеруючих чинників ретроспекції життєдіяльності номадів.

Ключові слова: культура, етнос, мова, територія, клімат, релігія, господарство, побут, традиції.

Етнічна культура кожного номаду – це творча форма життєдіяльності по відтворенню та оновленню свого буття. Формування етнічної культури відбувається у процесі синтезу первинних чинників, до яких належать мова, освоєння території, місцезнаходження, кліматичні умови, особливості ведення господарства та побуту. До синтезу вторинних генеруючих чинників, як правило, відносяться системи міжособистісних комунікацій, еволюція міст, переважання тієї чи іншої релігії, становлення певного господарсько-культурного типу в економіці, запровадження освіти, вплив політичних факторів, а також психологічні особливості, поведінка, звички, ментальні установки, зовнішні взаємодії з іншими етносами в рамках національних об'єднань та історична пам'ять. Звичайно, не всі складові визначення етнічної культури номадів можна дослідити у зв'язку з відсутністю достатніх історичних джерел, але вивчення навіть наявних, доступних писемних та речових з них дає можливість підготувати об'єктивну наукову розвідку.

Серед синтезу первинних чинників перше місце належить мові етносу. Більшість дослідників цієї проблеми вважають, що половецька мова належить до кипчакської групи тюркських мов (на відміну від мов печенігів і торків - гузів, які відносяться до огузької групи). В цю групу також входять сучасні казахська, татарська, ногайська, кумикська, карачаєво-балкарська, караїмська, північний діалект кримсько-татарської мови та інші¹.

Відомою пам'яткою половецької мови є словник *Codex Cumaniens*, написаний в кінці XIII – першій половині XIV ст. Він складається з двох частин: італійської і німецької. Італійська називається «Книга перекладача» і фактично є словником, а німецька – «Книга місіонера» – є перекладом релігійних текстів. Підготовлений словник в одному із францисканських монастирів в Криму, його остання копія вивчена в 1330–1340 рр. На основі дослідження лексики словника було встановлено, що найближчими до половецької мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська². Писемні джерела половецької мови дають можливість простежити особливості соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у суспільстві. Так, *Codex Cumaniens*, подаючи переклад титулу «хан», означає його поняттям «імператор», «шах». Крім титулу «хан», у словнику дається пояснення слів «султан», «бек», «бей», які свідчать про доволі розгалужену ієрархію верхівки половецького суспільства. Про розвинуті торговельні відносини свідчить група слів, пов'язаних з потребами купців та ремісників, які проживали в приморських центрах. До них відносяться слова «базар», «торгівля», «продавець», «уплата», «борг», «ціна», «монета», «меняла», а також назви тканин та східних прянощів.

Є всі підстави вважати, що в становленні літературної мови Золотої Орди важливу роль відіграла мова половецького етносу. Г.А. Федоров-Давидов наголошував, що вона стала її основою. І хоча офіційні папери писалися й іншими мовами, у

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ ім.Т.Г.Шевченка.

цілому в державі домінувала мова кипчакська. Як свідчать археологічні знахідки, у більшості золотоординських міст значна частина населення користувалася якщо не кипчакською, то тюркськими діалектами, близькими до неї³. Та це й зрозуміло, адже більшість асимільованого монголами населення була кипчакським етносом: планомірне завоювання Дешт-і-Кипчак, що привело до утворення в Половецькому степу центру Золотої Орди, розпочалося з 1236 року.

Щодо наступного поняття синтезу первинних чинників етнічної культури – освоєння території половецьким етносом, то зазначимо, що предки номадів кочували в степах між відрогами Монгольського Алтаю та Східного Тянь-Шаню і були відомі в китайських джерелах під іменем «сеянь-то». Незабаром під тиском уйгурів і сусідніх етносів вони змінили свою назву на «кипчаки» і відкочували у верхів'я Іртиша. На той час від Іртиша до Каспію, від тайги до казахських напівпустель у тисячокілометрових степах розкинув свої поселення і кочів'я відомий з X ст. Кимакський каганат. Він був міцним державним утворенням, основу якого становили кимаки, що розселилися на берегах Іртиша, та кипчаки, що поселилися на західній території каганату.

Сусідами кимако-кипчаків були прабашкири, з якими орди кочівників мали тісні контакти. Орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря, яке називали Кимакським. У степах північніше Аральського моря кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами. В центральних областях Кимакського каганату відбувся звичайний для того часу процес осілости та переходу частини населення до землеробства і ремісництва⁴.

Окремі етноси продовжували вести звичну для них форму існування – кочового тваринництва. Особливо прихильними до кочового способу життя виявилися кипчакські орди, але для випасу табунів, що збільшувалися з кожним роком, необхідні були нові пасовища. У кінці X ст. мирний період, забезпечений центральною владою каганату, закінчився. Аристократія захопила кращі кочові маршрути та випаси. Кипчаки вирушили на Захід, витісняючи слабших сусідів. На початку XI ст. вони вже були біля кордону Хорезма, а всі приаральські степи відтоді стали називатися кипчакськими⁵. То був період, коли шлях у донські й дніпровські степи звільнили печеніги, які відійшли до візантійських кордонів. Перед кипчакськими ордами відкрилися неосяжні пастівні та багаті мисливські угіддя. Так на початку XI ст. кипчакські та кимакські орди, об'єднавшись із залишками племен, що кочували до них, утворили новий етнічний масив – половців, як називали їх на Русі.

Окремі дослідники вважають, що у цей час у південноруських степах утворилося два родинно-близьких етноси: куманів і половців, що об'єднали навколо себе кипчакські орди. Землі на захід від Дніпра займали кумани, де вони частіше від половців контактували з Візантією та іншими західними державами, а на схід від куманів, у басейні середньої і нижньої течії північного Донця і в північному Приазов'ї, розміщалися половці⁶. Іншої точки зору дотримується професор І. Н. Ундасинов. На його думку, на території нинішнього Казахстану, яка входила до складу Кимакського каганату, номади розділилися на дві групи – східну і західну. Східна залишилася на місці, започаткувавши казахську народність, а західна перекочувала до кордонів з Київською Руссю⁷.

Як відомо, етнічна культура, окрім мови, освоєння території і місцезнаходження, включає таке поняття, як кліматичні умови. Так, головне плем'я кимаків розселилося в основній своїй масі по південному березі Іртиша, а кипчаки займали окрему територію, поселяючись у південно-східній частині Південного Уралу. Про гористість кипчакської землі писали також китайські літописці, називаючи ці гори Юйлі-болі, а самих кипчаків – «цінь-ча». На північ від кипчаків і кимаків простягалися неозорі лісові простори. Арабський історик Ібн-Хаукаль у своїх творах зазначав, що кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами в степах північніше Аральського моря, а ал-Масуді писав, що бували вони і по Ельбі та Уралу, де розміщалися зимівники і літні кочів'я кимаків та огузів. Окремі орди кимакських племен кочували на берегах Каспійського моря, яке в арабських джерелах називається Кимакським⁸.

У перше десятиріччя XI ст. кочова маса кипчакських орд піднялася з насиджених

місць у довгий і тотальний похід. Метою було зовсім не мирне переселення частини кипчакського населення на нові землі, а захоплення пасовищ у далеких західних краях. То були південноруські степи з багатими випасами, необхідними для коней і великої рогатої худоби, райони донецьких, нижньодонських і приазовських степів⁹.

У кінці XI ст. процес консолідації половецьких орд завершився. Землі були строго розподілені між ордами. Кожна з них володіла великими ділянками, що простягалися в меридіальному напрямку на сотні і тисячі кілометрів. Як правило, зимовища орд розташовувались на берегах Азовського і Каспійського морів. Оскільки половці на зиму не запасали сіна, то вони змушені були регулювати свої перекочів'я так, щоб зимою стояти у місцях, де б худоба могла добувати з-під снігу суху траву. Не тільки кожна орда, але й кожний її підрозділ наділявся певною ділянкою землі, що обов'язково включала в себе зимовище, літник і маршрут кочівлі між ними¹⁰.

Упродовж тисячоліть східноєвропейські степи були колискою кочівництва. Потрапивши в таке царство багатотрав'я після зауральсько-заволзьких убогих сухих просторів та азійських напівпустель, кочівники всіма силами старалися закріпитися на цих землях, котрі давали можливість максимально повного розвитку для кочового тваринництва¹¹.

Філософи, історики, географи, починаючи зі стародавнього світу, немало праць присвятили впливу природи на поведінку етносу. У XV ст. існувала навіть така «географічна шкала», прихильники якої, в тому числі французький філософ Шарль Монтеск'є, вважали, що у південних широтах спека, як правило, знесилоє людей, робить їх схильними до неволі, втрати власної свободи і незалежності, а в сурових умовах, у холоді й голоді, люди загартовані в битвах за життя. Вони значно організованіші, роботящі і войовничі¹².

Відомі російські історики С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський неодноразово підкреслювали значення географічного чинника і його вплив на формування характеру людини та її поведінки в суспільстві. В.Й. Ключевський у своїй ґрунтовній праці «Курс русской истории» зазначав, що «клімат, напрямок вітрів, ґрунти, рослинність, води – все це впливає на розвиток країни, різні сторони життя й побуту населення, поділ праці, спілкування тощо»¹³. Географ, соціолог і публіцист Л.І. Мечніков, брат видатного російського біолога, у своїй праці «Цивілізація та великі історичні ріки» наголошував, що «географічний чинник є своєрідним фокусом, в якому переплітаються і зосереджуються усі інші елементи природного середовища. Вони є фактором, навколо якого відбувається розвиток людської історії»¹⁴. Отже, якщо говорити про кліматичні умови і їх вплив на формування половецького етносу, то вони, безумовно, позначалися на характері і поведінці кожної особи, яка інколи упродовж одного року додала відстань до тисячі кілометрів з півночі на південь по меридіану.

До первинних чинників формування етнічної культури належать також особливості ведення господарства та побуту. Вони пов'язані з відсутністю стабільних кордонів у Половецькій землі (Дешт-і-Кипчак). Пояснюється це економікою номадів: кочові орди з великими отарами займали всі зручні для кочування слабо захищені або малочисельні землі і трималися на них доти, поки сильніший противник не витісняв їх з цих земель. Економіка такого суспільного ладу характеризувалася так званим «табірним» способом кочування, при якому кочував увесь етнос, пересуваючись у степу разом зі стадами цілий рік – і влітку, і взимку.

За таких умов ведення господарства навіть кордони з сусідніми хліборобськими, сильними феодалними державами не могли бути постійними – щоразу, коли випадала нагода, кочівники захоплювали окраїнні території, витопували поля, брали в полон населення, включали його в свою орду, забирали худобу. Як правило, від такого кочового способу життя номадів потерпало не тільки південноруське порубіжжя, але й північні кордони Візантійської імперії¹⁵.

Етнічно Половецька земля не була тільки половецькою. У складі кочових орд, окрім власне свого етносу, були печеніги, торки-гаузи, алани, болгари, хозари, яси, косогори та інші народності. Втім, поліетнічність завжди ставала характерною особливістю майже для кожного номаду. Сталося це тому, що на початку XI ст. кипчакські

племена, які тривалий час займали західні схили Алтаю, не відчували кліматичних негараздів: алтайські степи були вкриті пишними травами, що давало можливість швидко нарощувати кількість табунів та отар. З розвитком кочового господарства зросло кипчакське населення, яке поступово мігрувало в напрямку «захід-схід». Водночас посушливі умови причорноморських степів викликали значні зміни в економічному становищі печенігів, до складу яких входили на той час зазначені нами етноси. Розпочалася міжплеменна боротьба серед печенігів. До того ж у 1036 р. вони зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого і втратили панівне становище в Причорномор'ї. В середині XI ст. половці, витіснивши та асимілювавши печенігів, а разом з ними й інші етнічні групи, підійшли до рубежів Русі. З цього часу і розпочалася складна, насичена важливими подіями нова історія відносин народів, яка дійшла до нас в основному в давньоруських літописах та інших джерелах¹⁶.

На стадії табірною кочування для економічного становища половців у суспільних відносинах був характерний військово-демократичний лад, що визначав їх побутові умови. З'явилися об'єднання на кшталт союзів племен-орд, які закріплювали за племенами певні частини степу. Тепер сезонні перекочів'я велися тільки на території кожної орди, що відрізняло другий спосіб кочування від першого. Втім, як для першого, так і для другого способу кочування кожній половецькій сім'ї було характерне натуральне ведення домашнього господарства з чітким розподілом обов'язків між чоловіками і жінками.

Постійно займаючись обробкою продуктів, які отримувалися від тваринництва та мисливства, половці мали і ремісничий промисел. Його представники жили переважно в містечках і, як виняток, у становищах. Зустрічалися також бродячі майстри, які працювали на замовлення¹⁷. Ремісничими містами, які належали до Половецької землі або перебували в залежності від половців, були Шарукань, Бугров, Балін на Донці, Саксин на Волзі, Корсунь і Сурож в Криму, Тмутаракань на Тамані і Шарукан – недалеко від сучасного Харкова. Деякі з міст, що існували раніше (наприклад, Біла Вежа), були розгромлені і перетворені у половецькі зимівники¹⁸.

До синтезу вторинних генеративних чинників визначення етнічної культури, як правило, відноситься також переважання тієї чи іншої релігії. Панівною формою релігійного вірування у половців був культ предків. Специфічним прошарком суспільства були шамани, факт існування яких говорить про те, що світ навколо половців був заповнений різними «таємничими силами», з якими міг спілкуватися лише шаман. Тому є всі підстави вважати, що вірування половців мало чим відрізнялись від язичницьких уявлень інших кочівників. Історичні джерела свідчать, що тісне спілкування з сусідніми християнськими державами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) і мусульманськими (Азербайджаном, Волзькою Булгарією, середньоазійськими державами) привело до проникнення обох релігій в кочові племена. Конкретних прикладів прийняття половцями мусульманства в літописах не збереглося, зате добре відомо, що ця релігія стала панівною у кипчаків, які залишилися в Середній Азії. Східноєвропейські половці перебували під сильним впливом християнських країн, у першу чергу Русі. Монахи Києво-Печерської лаври залишили спогади про перехід половців у християнство цілими ордами. Приймаючи нову віру, половці не відмовлялися від своїх давніх звичаїв, продовжували шанувати своїх богів та свої святині¹⁹.

Основу для вивчення політичних факторів етнічної культури половецького етносу становлять як скупі та уривчасті археологічні пам'ятки, так і в більшості достатньо поверхові відомості з цього питання писемних джерел. Разом з тим етапи розвитку кочових племен, зміна одних етнополітичних спільнот іншими, територія їх розселення, характер взаємин між окремими ордами та їх очільниками – далеко не повний перелік питань, які мають важливе значення при висвітленні цієї проблеми. Відповідь на них можна знайти лише при ретельному аналізі історичних джерел. Масовий рух кочівників на захід припадає на період з середини IX до середини XI століття, коли по євразійському степу прокотилося декілька кочових хвиль: печеніги, торки (огузи), кипчаки (половці). Сучасники тих подій вважали, що переміщалися

кочівники за ланцюговою реакцією, коли одні племена у боротьбі за виживання захоплювали території з кращими травами сусідів, змушуючи останніх відкочовувати на інші пасовиська. То була одна із форм військово-політичної міграції.

Про таку форму міграції Л.М. Гумільов писав, що вона пов'язана не тільки з тимчасовим піком загального росту населення степу, але й зі зміною кліматичних умов. Багаті різнотрав'ям і надійно забезпечені водою південноруські землі стали притулком для кочівників у період висихання степів від Иртиша до Волги, де гідромережа була розвинута значно гірше²⁰. Саме за таких умов між окремими етносами розпочиналася боротьба, яка, з точки зору сучасної термінології, носила зовнішньополітичний характер. Водночас номади, пройшовши шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань у соціально-економічному плані і від військової демократії до феодалізму, внаслідок міжособної боротьби між окремими ордами не змогли утворити єдиної кочівницької держави. На жаль, про цю боротьбу нам майже нічого не відомо з історичних джерел, немає безпосередніх доказів літописних свідчень, тим більше мовчать археологічні знахідки.

Разом з тим, захоплюючи нові території, кожна орда, на чолі якої стояв курінь (провідний рід), а в ньому виділявся кіш (сім'я) хана, намагалася зайняти собі кращі пасовиська. Тоді у конфліктну ситуацію мав втручатися найвпливовіший і найвідважніший у військовій справі головний хан – військовий очільник. Такими у різні часи стали Селук, Боняк, Башкард, Шарукан, Тугоркан, Кончак, Газаан, Котян та інші²¹. При цьому були випадки, коли навіть провідні половецькі хани не могли знайти спільної мови, якщо справа стосувалася їхніх орд. Так, коли Ігор Святославович зі своєю дружиною потрапив у полон до хана Газаака, про що ми дізнаємося зі «Слова о полку Ігоревім», хан Кончак, прихильник князя Ігоря, перебувши із запізненням, не зміг домовитися про звільнення русичів. Газаак погодився лише відпустити Ігоря з його сином Володимиром в орду Кончака. Отже, ми можемо вважати, що політика половецького етносу була продовженням традицій кочівницької зовнішньої і внутрішньої політики східноєвропейських етносів XI – XIII ст.

Щодо психологічних особливостей номадів як важливої складової етнічної культури зазначимо, що як у всіх кочівників, у половців вони визначалися основою суспільної організації – патріархальним родом, який входив до складу племені (орди). Тому їх суспільний устрій, як і психологічні особливості, не відрізнявся від соціальної структури інших номадів і мав чітко виражений та усталений родоплемінний поділ. Як і інші кочівники, вони мали рабів, челядь та інші категорії соціально принижених людей, що й визначало характерні особливості їх домашньо-побутових відносин.

Циклічні темпи і засушливо-прохолодні та вологі періоди в степах Азії змінювали природні умови проживання кочівників, змушували їх до масового переселення в прикаспійсько-причорноморські степи. До об'єктивних чинників такого руху належали також високий приріст народонаселення та тиск його надмірності на виробничі відносини. Так, до історичних факторів додавалися ще й географічні, що формували бойовничі стереотипи степовиків, на поведінку та агресивність яких особливо впливали вигорілі від сонця трави, пересохлі озера й ріки, після чого кочівники, аби прогодувати свої отари, наступали на райони, зайняті землеробами.

Для кочівників-половців нашестя монголо-татар несло тяжке поневолення, зменшення поголів'я табунів, руйнування родоплемінних відносин і поділу орд, загрожувало підривом самих засад суспільного виробництва. Психологічні наслідки монголо-татарського завоювання були надто тяжкими і для Східної Європи. Монголи намагалися перетворити завойовані землі у пасовиська для своїх стад.

Далі про поведінку номадів як складову етнічної культури. Поведінка, як відомо, визначається ступенем взаємодії людей з навколишнім середовищем, опосередкованою їх зовнішньою і внутрішньою активністю. Архетип кочівника – переїзди з місця на місце, рух у просторі від одного використаного пасовиська до іншого, не завжди кращого, але зі свіжими травами і обов'язково – водою. Суттєвим при цьому було те, що самі номади не трудилися над відновленням ресурсів зайнятої ними території. За них це виконувала сама природа. Так століттями виховувався споживацький характер

кочівника, визначаючи його поведінку як особистості, утвореної індивідуально-своєрідним комплексом усталених соціальних особливостей. Кочовий спосіб життя визначав притаманні особі як типові форми і методи досягнення поставленої мети, так і її самовизначення у спілкуванні з іншими людьми. Поведінку і навіть зовнішній вигляд номадів визначали також найсуттєвіші властивості й особливості етносу, здатного у процесі свого розвитку до адаптації у відповідних кліматичних умовах.

Важливу роль у поведінці кочівників відігравав характер особи як індивідуальна форма прояву готовності виконувати свої обов'язки у більш чи менш складній ситуації, пов'язаній з тривалими переїздами на далекі відстані. Характер проявлявся у поведінці як захисна оболонка, котра опосередковано впливала як зовнішнім оточенням на особу (пом'якшуючи чи загострюючи її поведінку), так і впливом особи на середовище, надаючи діям суб'єкта ті чи інші інструментальні чи експресивні, як вважають психологи, якості (напористість, м'якість, імпульсивність, відкритість, обережність тощо). Отже, поведінка номадів, залежачи від зовнішніх і внутрішніх чинників, визначалася сукупністю усталених особистісних рис, притаманних членам певної соціальної групи і набутих у результаті соціального досвіду та кочового способу життя, характерного для даної орди.

Етнічна культура кочівників – це і звичаї, обряди та традиції. Якщо звичаї розглядаються як стереотипний спосіб поведінки, котрий відтворюється у певному суспільстві чи соціальній групі і є звичним для їх членів та змінюється в процесі історичного розвитку, то обряди є традиційними діями, які супроводжують важливі моменти життя та виробничої діяльності людського колективу. При цьому обряди, пов'язані з народженням, одруженням, смертю, називаються сімейними, а сільсько-господарські та інші обряди – календарними. Щодо традицій – то ними, як відомо, вважаються елементи соціального та культурного наслідування, що передається з покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах, класах і соціальних групах упродовж тривалого часу. Традиціями вважаються визначені суспільством установки, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди тощо. Ті чи інші традиції діють у кожному суспільстві і в усіх галузях суспільного життя. Найрозповсюдженішими традиціями є релігійні.

Що ж із зазначеного ми знаємо про половців? Підкреслимо, що, як і в кожного етносу, їхні звичаї, обряди і традиції пройшли складний шлях історичного розвитку. Як свідчать джерела, формування основних характерних ознак відбувалося у тісному взаємозв'язку з тюркомовним етнокультурним середовищем. У пошуках кращих пасовищ і водних джерел разом зі своєю сім'єю і своєю ордою кочівник переходив з одного місця на інше, вступаючи при цьому у господарські, торгові, сімейно-шлюбні відносини як зі спорідненими, так і з представниками інших етносів. Разом з тим завжди відбувався обмін інформацією, культурними цінностями, трудовими навичками, здійснювалося взаємне збагачення культури господарсько-побутовими речами. Діяльність кожного кочівника і його сім'ї була спрямована на забезпечення матеріальних статків і повсякденної безпеки. Ці процеси відбувалися у постійній боротьбі зі стихійними силами природи, що формувало характер номадів, сприяли міжпоколінній передачі історичних традицій, котрі мали особливе значення у справі етнізації молодого покоління.

Традиції, звичаї та обряди у кочівників перш за все пов'язані з юртою – вершиною кочової архітектури і народно-прикладного мистецтва. Юрта була переносним житлом, в якому народжувалися, жили і відходили в інший світ номади. Простота конструкції, зручність у перекочів'ї на нові місця, всесезонність зробили її незамінною у житті кочівників. Юрта складалася з дерев'яних конструкцій. Остов збирався з певної частини (залежно від величини юрти) складних решітчастих стінок, що надавали їй округлої форми. На жердинах піднімали купол юрти. Між ними з одного боку майбутньої юрти встановлювали дверну раму, на яку навішували двостулкові двері. Навколо стінок ставилися циновки, обшиті повстю, а весь остов юрти покривався різної форми і розмірів повстю та шкурами. Розмір юрти залежав від кількості стінок («канат»). Були шестиканатні, десятиканатні і більші кочові споруди²².

Кожна юрта – це осередок найдавніших рис етнічної культури номадів, їх соціальних і суспільних відносин. Як на наш погляд, заслуговує на увагу організація житлового простору. Він ділиться на чотири частини. Найпочеснішим вважається місце, протилежне входу в юрту. Там завжди сиділи гості і старші чоловіки. Тут же на скринях та інших предметах складали ковдри, повсть, хутровий та верхній одяг. Чоловіча сторона – ліва від входу частина юрти. Там розміщалися чоловіки середнього і молодшого віку. Права сторона від входу належала жінкам. Тут же за циновками були домашній посуд та харчові продукти. Зліва, ближче до входу, складали кінську зброю, предмети побутового призначення. В центрі юрти було місце, на якому розводився вогонь. До юрти ставилися бережно. Майстри-юртівники користувалися особливою повагою. Існував навіть звичай новосілля. Через димохід юрти викидали голову жертвовної тварини, а на двері пришивали шматочок старого войлоку – оберіг. Щодо вогню у кочівників склалися свої звичаї. Не можна було ходити навколо нього, заливати водою, перескакувати через вогонь. Якщо помирав хтось із членів сім'ї, то покійника упродовж трьох днів тримали в юрті. У таких випадках у юрті залишали лише килими²³.

Важливою складовою етнічної культури номадів був їхній традиційний одяг. Він мав характерні своєрідні риси, типові для кочівників і які відповідали усталеному способу життя, пов'язаному зі скотарським господарством. Кліматичні умови впливали на вимоги щодо одягу. Кочівники віддавали перевагу вбранню на ватній основі чи з хутра, здебільшого зі свійських тварин. У зв'язку з тим, що основні торгові напрямки великого Шовкового шляху проходили через Дешт-і-Кипчак, половці були втягнуті у міжнародну торгівлю і добре розумілися на якості текстильних виробів. Незважаючи на наявність коштовних тканин, одяг з яких носили багаті, основна маса кочівників ходила в грубому шерстяному одязі з поясом із полотна та взутті із сиром'ятною шкіри.

Чоловіче вбрання складалося з натільного і верхнього. Натільний – це сорочка нарозхрист і шаровари. Верхнім одягом був повстяний халат з підкладкою чи без неї, а також халати з верблюжої чи овечої вовни. Взимку вдягали кожухи з коміром чи без нього. Особливо цінувалися кожухи з хутра вовка, лисиці чи рисі. До ансамблю верхнього одягу чоловіків обов'язково належали теплі шкіряні штани і пояс-ремінь. Чоловіче взуття – в основному чоботи, зшиті із сиром'ятини, з підошвою, коротенькими халявами і з трохи загнутими догори носами. Жіночий одяг теж складався з натільного і верхнього. Натільним було плаття (сорочка і шаровари), на яке одягали коротку чи довгу безрукавку і халат. Зимовий одяг обов'язково включав кожух (кожушок) чи шубу, головний убір – тюрбан. Популярними у жінок були різні прикраси та амулети²⁴.

Щодо їжі і пов'язаних з нею традицій, зазначимо, що вона становила важливе етнокультурне явище кочівників. Тваринницьке господарство було визначальним у формуванні меню. У раціоні номадів переважали м'ясо і молочні продукти. Половці вживали баранину, конину, яловичину, верблюжатину, козлятину та м'ясо яків. На великих тризнах подавалася в основному конина. М'ясо вживалося в основному у вареному вигляді, смаження майже не практикувалося. Велика увага приділялася молочним продуктам. Виготовляли кисле молоко, сир із кип'яченого молока, кульки із засушеного сиру, сир із овечого і козячого молока. З кобилячого молока шляхом бродіння отримували популярний напій – кумис. У кочівників існувала практика заготівлі харчів про запас. Заготовляли в основному м'ясо в сушеному, копченому і в'яленому вигляді²⁵.

І наостанок. Історична пам'ять – теж має важливе значення для характеристики етнічної культури кочівників. Вона складалася упродовж тисячолітнього існування номадів. Як один із видів соціальної пам'яті історична пам'ять завжди зберігає характерні особливості кожного етносу. Ці особливості половців, як і кожного народу, включали набутий суспільний досвід, норму поведінки, усталені звичаї, смаки та погляди і передавалися з покоління в покоління. Відносно поведінки, то вона теж складалася на основі людських стосунків у результаті багаторазового здійснення

одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільного значення. Мали кочівники і свої символічні дійства, приурочені до відзначення найважливіших подій у житті людей.

Вчені виділяють дві діаметрально протилежні тенденції у визначенні історичної пам'яті номадів. Перша з них – ідеалізаторська, пов'язана із захопленим висвітленням «дітей степу», їх тісного спілкування з природою, тваринами, особливо з одним із найкрасивіших і найблагородніших з них – конем, мистецтва наїзництва, віртуозності військових навичок, звичаїв побратимства, поваги до старших і пам'яті предків, смертної кари за крадіжку і перелюбство, особистої свободи та участі рядових воїнів, прославлених у бойових походах, в обранні разом з багатою аристократією великого хана тощо. Автори другої групи до кочівників ставляться вкрай критично, підкреслюючи у своїх творах неприємні риси степовиків: жорстокість до ворогів, безпощадність до переможених, крайню невибагливість у побуті, хворобливу схильність до подарунків, надмірне вшанування сильного та ін.²⁶

Усі ці характеристики як першої, так і другої групи ознак номадів, на наш погляд, справді мали місце, передавалися з покоління в покоління і визначалися кочовим способом життя, пов'язаним з особливостями господарської діяльності, при якому окремі етноси пересувалися з одного місця на інше. Кочівників вважають першопрохідцями, а їхнє життя – ризикованим і дискомфортним. Воно виховувало особу степовика мужньою, міцною, здатною до згуртованості. На кожній новій території – нові умови життєдіяльності, в яких потрібні сила і гнучкість, щоб вижити, а виживши, готуватися до зустрічі з майбутніми обставинами нового місцеперебування.

Таким чином, не маючи необхідної кількості відповідних джерел з етнічної культури половців, ми досліджували цю проблему на основі методу ретроспективного аналізу послідовного проникнення в минуле з метою вивчення історичних подій і явищ в історіографії інших номадів та розглядали визначену проблему як успадкування ними тисячолітніх традицій, звичаїв та обрядів попередніх поколінь кочівників. Переконані, що історико-ретроспективний метод дозволив нам показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності розвитку минулих подій, тому що саме він полягає в глибокому проникненні в минуле з метою з'ясування причин та явищ історичного характеру і саме він активно застосовується для вивчення діяльності окремої особи, спільноти чи етносу в цілому в далекому минулому історії людства.

1. Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. – Отделение литературы и языка. – Т. XI. – Вып. 2. – М., 1952. – С. 127–128.

2. Караимо-руско-польский словарь / Под ред. Н. А. Баскакова А. Зайончковского, С. М. Шашала. – М., 1974. – С. 6.

3. Фёдоров–Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – С. 206.

4. Плетнёва С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 28–29.

5. Ахинжанов С. М. Из истории движения кочевых племён европейских степей в первой половине XI в. // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980.

6. Кумекон Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – С. 58.

7. Ундасынов И. Н. История казахов и их предков. – Ч. I. – М., 2002. – С. 15–17.

8. Кумекон Б. Е. Вказана праця. – С. 63.

9. Плетнёва С. А. Вказана праця. – С. 37.

10. Там само. – С. 44–45.

11. Там само. – С. 110.

12. Мир политической науки. Книга II. Персоналии. – М., 2005. – С. 286.

13. Історія соціології. Від античності до початку XX ст. – К., 1993. – С. 211.

14. Там само. – С. 207.

15. Половец В. М. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 27.

16. Иловайский Д. Становление Руси. – М., 2003. – С. 117–119.

17. Половецъ В. М. Вказана праця. – С. 52, 53.
18. Кудряшов В. К. Половецкая степь. – М., 1978. – С. 147.
19. Половецъ В. М. Вказана праця. – С. 66–68.
20. Гумилёв Л. Н. Открытие Хазарии. – М., 2003. – С. 228.
21. ПСРЛ, II. – М., 1998. – С. 677.
22. http://scout-kg.narod.ru/library/1_tradicii.obichii.html. – С. 20–22.
23. Там само. – С. 25 – 26.
24. Там само. – С. 29 – 30.
25. <http://www.likebook.ru/books/view/99554/>

В статье рассматриваются структурные составные этнической культуры, формирование которой осуществлялось в процессе синтеза первичных и вторичных генерирующих факторов ретроспекции жизнедеятельности номадов.

Ключевые слова: культура, этнос, язык, территория, климат, религия, хозяйство, быт, традиции.

Structural components of ethnic culture, formation of which was realized in the process of synthesis of primary and secondary generating factors of retrospection of nomads' life activities are considered in the article.

Key words: culture, ethnos, language, territory, climate, religion, economy, way of life, traditions.

